

Syrly toslamalaryň pidalary: Boýun almagyň düşen gymmaty

Category: Kitapcy, Romanlar, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Boýun almagyň düşen gymmaty ► 4:
«BOÝUN ALMAGYŇ» DÜŞEN GYMMATY

DSU-nyň, Içeri İşler Halk Komissarlygynyň hem-de Döwlet Howpsuzlyk Komitetiniň jaýlarynyň önünde bolup geçýän elhençlikler barada ençeme eserler ýazylypdy. Öz borjuna, eden kasamyna dönüklük edip, garşydaş duşmanlaryň tarapyna geçen çekistler barada-da diýseň gyzykly kitaplar ýazylypdy. Olardan başga-da, ady tutulan şol organlaryň ähtiýalan, doňýürek, dini-imany ýada salmaýan demir penjeli derňewçileri barada gürrüň berlip, olaryň gylyjyndan gan damýan diktatoryň gullugyna häzir bolup durandygy hakda döredilýän eserleriň kerweniniň häzirki wagtda hem yzy üzülenok. DHK-nyň işgärleri hem-de ol ugurdan ozal işlän adamlar hakda ähli ýurtlaryň ýazyjylary, žurnalistleri, syýasatçylary, hatda hudožnikleri depe saçyňy üýşürip biljek eserler döredýärler. Olar barada ençeme iniňi düýrükdirýän çeper, dokumental filmleri surata düşürýärler. Radio, telewideniýe hem, göýä diýersiň, durmuşda bolýan aýylgançlyklary beýan etmekde kem galyp barýan ýaly adamlaray hopukdyryjy gepleşikleri gaýgyрман berýärler. Bu zatlara kesesinden syn edeniňde wagtal-wagtal: «Saklanyň, siz kimi masgaraýarsyňyz?!» diýip gygyryberesiň gelýärdi.

Bu zatlar barada gürrüň bermek bilen meniň haýsam bolsa bir adama nägilelik bildirmek ýa-da bir adamy aýyplamak niýetim ýok. Ýöne 13 tomdan ybarat bolan materiallary üns berip setirme-setir okap çykanymdan soň özümde dörän duýgulary, pikirleri beýan edesim gelýär. Edebiýatçy we taryhçy bolanym üçin men wakalary bolşy ýaly obýektiw beýan etmäge çalşaryn, sebäbi dokumental faktlaryň güýji, täsiri meniň ýazyjylyk duýgymdan rüstem çykarmyka diýýärin. Ýagdaý şeýle bolsa-da,

meniň ýazyjylyk duýgymyň kä halatlarda ýylp edip ýüze çykmagam ahmaldyr. Türkmenistan SSR-niň DHK-nyň arhiwi bilen Hruşýow döwründe aralaşan «maýylganlykda» ilkinji gezek iş salşypdym. Men şol wagtlar türkmen razwedkaçysy Aga Berdiýew barada dokumental powest ýazmak üçin material toplapdym. Aradan esli wagt geçenden soň powest çekistler barada ýazylan üç sany kitaba öwrülipdi. Ol kitaplar SSSR-iň Döwlet Howpsuzlygy Komitetiniň geçiren konkursynda baýrakly orna eýe bolupdy. Soňra romanlar («Säherdäki salgymlar», «Sary dominionyň kölegeleri», «Tepbedi okalanlar», «Jahanda uruş barýarka») köp dillerde, şol sanda daşary ýurt dillerinde hem çap edilipdi. Ýazylan zat bozulmaýar. Kagyza ýazylan her bir söz çapylyp daşyň ýüzüne ýazylan ýaly uzak ýyllara gidýär.

Totalitar düzgün höküm sürüp başlan döwründe organlaryň derňew işgärleri başga bir jemgyýetde, başga bir düzgünde ýaşan adamlaryň ozalky ötüren ömürlerinde eden işlerini dörjeläp, olara jenaýatçylykly aýyplary ýüklän bolsalar, durmuş bilen deň gadam urmagy başaryan ýazyjylar ýada döredijilik äleminiň beýleki wekilleri şol derňewçileriň eden-etdilikleri barada eserler döretmeli dälmi? Ol eserler häzirki döwlet gurluşugynyň düzgünine bap gelenok diýip olary ýaýratmakdan howatyr edilse, onda «durgunlyk» döwri at berlen döwürde dörän, biziň buýsanç bilen ýatlaýan eserlerimiziň ählisiniň üstüne gum süräýmeli diýildigi bolmaýarmy? Eger biz öz pajygaly geçmişi ýatlap durmasak, onda biziň olaryň ugur-ýolunyň bir pele düzgün edilendigini, ýagny olaryň ählisiniň bir körükden çykandygyny ýadymyzdan çykardygymyz bolmaýarmy näme? Eger biz geçmişimiziň garaňky böwründe bolan elhençlikler, masgaraçylykly öwürümler barada söhbet açman, diňe täze nesli taýýarlamak, ösdürmek ugrunda işler alyp barsak, onda geçmişde bolan şol elhençligiň geljekde hem gaýtalanmagy ahmaldyr. Geçmiş ýatdan çykarmak bolmaz. Onuň salan ýaralary diňe bir diri galan adamlara yza berip durman, eýsem бүтін jemgyýetiň teninde jerhet baglap durandyr. Durmuşyň üýtgeşsiz duran bir zat däl-de, onuň mydama hereketdedigi, üýtgäp durýandygy – dünýe döräli bari aýdylýp gelinýän hakykat. Ýagdaý şeýle bolansoň, öz pikirini üýtgedýän

adamlary hem kötekläp durmak gerek dälmi kä diýýärin. Diňe uly agyr daşyň aşagyndan suw akyp geçmeýär. Galan ýerlerde nähili hem bolsa, bir özgeriş bolýar. Täze açyşlar, täze düşünje, dünýä täzeçe göz ýetirmek adamyň öňki pikirine düýbünden garşy çykmagyna sebäp bolar ahyryn. Biz ýaňy-ýakynda-da dine garşy çykýardyk, onuň öň ýanynda «halk duşmanlaryny» näletleýärdik, «duşmanlary» paş edýän «ýiti gözlüleri» taryplaýardyk. Staline Allatagala ynanan ýaly ynanyrdyk, ol ölende ahyrzaman goparmyka diýip pikir edýärdik... Biziň olar barada beýnimize dyngysyz dykalanýan resmi zatlardan başga, heý bilýän zadymyz barmydy? Biziň köpümüz şol aýdylan resmi zatlardan başga zat bardyr öýdüp pikir hem etmeýärdik...Öňki gezek arhiwe ýüz tutanyndan soň aradan esli wagt geçirip, henize çenli gizlinlikde saklanylýan arhiwe ýüz tutmaly boldum. Bu gezek welin meni arhiwe goýbermediler. Ol ýerde işleýänler köne tanşym bplany üçin dokumentler esasynda birnäçe sprawkalar ýazyldy, ol sprawkalar ençeme ellerden, ençeme gözlerden geçdi. Ahyryn hem maňa meniň işim üçin derwaýys gerek dokumentler berilýän, DHK-nyň haýsydyr bir çinowniginiň tanyşmak mümkinçiligi bar diýip hasap edýän dokumentleri berildi. Bu ýagdaý, elbetde, meni kemsidipdi, mertebämi peseldipdi, ýöne biz «döwlet bähbidi göz önünde tutulýar» diýlen mahalynda öz bähbidimiziň maňlaýyndan bat bilen itekläp, kalbymyzda dörän öýke-kinäni ýuwutmaga endik edipdik. Şeýle terbiýe islese islemesek biziň gursagymyza dykalanyp salnypdy. Hakyna seretseň welin, üstünden ýarym asyrdanam gowrak wagt geçen materiallary şu döwürde gizlin saklap ýörmegiň nämä geregi barka?Bu ýagdaý uzaga çekmeli däldi. Biziň halkymyzyň şatlykly hem-de gam-gussaly geçiren döwrüniň her ädiminj beýan edýän materiallary gujagyna gysyp oturan arhiw ahyryn dil açmalydy. Ýogsa bolan wakalary bolşy ýaly takyk beýan etmek asla mümkin däl ahyryn.

1992-nji ýylyň 27-nji maýynda Arkadiý Waksberg «Литературная газета»-da:

«Eger şol döwrüň çekistleriniň mirasdarlary hem-de olaryň işlerini dowam edijiler Otuz ýedinji ýylda (ýyl bu ýerde umumylaşdyrylyp alynýar) bolan hakykata doly göz ýetirip, onda

hereket eden ganhorlar bilen bigünäleri aýyl-saýyl etjek bolsalar, onda şol ýyllaryň ähli dokumentleri bütin aýdyňlygy bilen olara aýan edilmelidir. Ýogsa ol döwrüň ähli organ işgärleri islesek-islemesek, biziň aňymyzda diňe ganhorlar hökmünde yz galdyrarylar» diýip ýazypdy...

Türkmenistanyň Garaşsyz döwlet diýip jar edilmegi biziň aňymyzda täze pikir döredip, geçmiş barada täzeçe pikir ýöretmegi talap edýär. Täzeçe pikir ýöretmek diýmek köneçe pikirlenmegi unutmak diýmekdir.

Türkmenistanda geçirilen milli bölünişik ýerli halkyň umydyny ödemändi. Ozal aýdylyp geçilişi ýaly, XX asyryň başlarynda Türkiýe (Osmanly döwleti) Orsyýet tarapyndan ezilýän türki halklaryň hemaýat gözläp ymtylýan ýerine öwrülen bolsa, ol ýagdaý asyryň aýagynda hem gaýtalanypdy: Türkiýe ýene-de ozalky SSSR-iň sostawyndaky Orta Aziýa halklary üçin nusga alarlyk derejede belende galypdy.

Türkiýä ymtylmak ideýasy patyşa Russiýasy döwründe-de, sowetler döwründe-de elhenç jezalara duçar edilipdi. Indi bolsa onuň ýaly ideýada hiç hili jenaýatyň ýokdugy aýan boldy. Dogrudanam, onda nähili jenaýat bolup biler? Türk halky asly bir dogan hasap edilýär. Ata-babalarymyz «Donuň täzesi gowy, dostuň könesi» diýip aýdypdyrlar ahyryn.

Täze düşünje, täze pikir mundan ozal ýedi möhür basylan materiallary döwüň jany ýaly edip saklaýan arhiwe bolan garaýşy hem üýtgetmelidi. Sebäbi hasabatlar üçin alnan bölejik materiallar ýa-da bolmasa, sykylyp şiresi ýuwulan sprawkalar esasynda hakykat çuňlugynda bolan wakalara göz ýetirmek asla mümkin däldi. Ine, bu gün Türkmenistanyň Howpsuzlyk Komitetiniň (häzirki Milli Howpsuzlyk Ministrliği) dokumentleriniň asyl nusgasy meniň ygtyýaryma berlipdi. Ençeme tomlarda saklanan dokumentlere göz gezdireniňde bir wagtlar olaryň düýpli redaktirlenendigi mälim bolup durdy. Emma näçe düýpli redaktirlense-de, derňew işini alyp barýanlaryň hakykatdan, adalatlylykdan örän uzakdadygyny welin hiç hili redaksiýa syrlyp-süpürüp aýryp bilmändi. Temeni haltada gizläp bolmaz diýip hak aýdypdyrlar. Derňew işini alyp barýanlar sorag edenlerinde düzyän protokollaryny haçanam bolsa, bir wagt

«Keseki gözler» okar diýip pikir etmedik bolsalar gerek. Eger şeýle pikir olaryň kellesine gelen bolsa, onda protokoly beýle düzmezdiler.

Berdiýewleriň «öz günälerini» boýun alýandygy, esasanam Kakajanyň boýun alandygy baradaky maglumat meni öz erkime goýmaýardy. Onuň aňyrsynda syrly bir zat bar ýaly bolup durdy... Aslynda hiç ýerde bolmadyk gurama gatnaşandyhy onuň boýun almagy akla sygar ýaly zat dälidi. Munuň özi hiç bir sebäpsiz meýletinlik bilen öz boýnuňa özüň ölüm syrtnagyny salan bilen des-deň ahyryn. Belki, Berdiýewler bilen derňew işini alyp barýanyň arasynda bir gara bir gara diýen ýaly «söwda» bolup, onda goýlan «baha» ilki Berdiýewleri kanagatlandyryp, soňra bolsa, aldaw toruna düşendiklerini bilip, öňki beren görkezmelerinden aýgytly görnüşde boýun towlandyrlar. Belki, şol «söwdada» iki tarap üçinem amatly syrly bir bardyr? Belki, Bekkiniň sorag mahaly aýdan: «käbir adamlaryň aralarynda edilýän gürrüňlere salgylansaň... onda rewolýusiýa garşy gurama bar diýip aýdyp boljak» diýip, gümürtik jogap bermegi hen şol ýerde bir syryň bardygy sebäpli bolmagy ahmaldyr.

Onsoňam tussag edilen adamyň kysmaty derňew işini alyp barýan adamyň elinde bolany sebäpli tötänden başyňa düşen elhenç jezalardan sypmak üçin derňewçi bilen aç-açan gürleşilip, erkinlige çykmagyň bahasy kesilýän bolmagam mümkindi. Ýöne olar ýaly gürrüňler protokola ýazylýarmy näme. Gözleriniň ody alnan adamlar özleriniň günäleriniň ýokdugyna gözleri ýetip dursa-da, maňlaýlaryna «günäkär» diýen tagmanyň basylmagyndan heder edip, ýalan wadalara ynanyp, derňew işini alyp barýan adam nähili ýol salgy berse, şol ýoldan hem ýöreyärdiler. Elbetde, olar daşlaryna tor gurýan zäherli möýler bilen iş salyşýandyklaryny ilki bada bilmeýärdiler. Şonuň ýaly ýagdaý ýaş harby žurnalist Süleýman Tureýew bilen hem bolan bolmagy ahmaldy. Ol ilkinji sorag edilende K.Berdiýewiň aýdanlaryna salgylanyp, Bekki Berdiýewiň sowetlere garşy guramanyň hatarynda bolandygyny aýdypdy. Soň ýanynds bolan soragda bolsa, şol öňki sorag eden hyjuwly Lewşine: «Meniň öňki beren maglumatlarymy ýalan diýip hasap etmeli, sebäbi K.Berdiýew ol barada hiç zat aýtmady. Men ol sözleri derňew alyp barýan

maña iň ýokary jeza – ölüm jezasy beriljekdigini aýdanyndan soň, akyl-paýhasyma erk edip bilmänim sebäpli aýtdym. Eger siz meni rewolýusiýa garşy göreşýän adam hasap edýän bolsaňyz, size maglumat bermekden boýun towlaýaryn»[1] diýipdi. Düşnüksiz zatlar näçe diýseň bar. Näme üçin Öwezbaýewden, Böriýewden we başga birnäçeden edilen soraglar akgynly gidýärde, Berdiýewlerden edilen soraglarda häli-şindi garaşylmadyk wakalar ýüze çykyp, bir eýläk çekilýär, birem beýläk çekilýär? Şewki Bektöre bilen Kakajan ýüzleşdirilip sorag edilen mahalynda ol: «ýagdaým örän ýaramaz bolandygy sebäpli akyl-huşum ýerinde dälidi» diýýärdi. Şol wagt Kakajana täsiri uly güýçli derman berlipmi ýa-da täsiri ondanam güýçli başga bir usul ulanylypmy ol belli dälidi. Ýöne onuň: «Ýagdaým örän ýaramaz bolanlygy sebäpli akyl-huşum ýerinde dälidi» diýeni welin bellidi.[2] Aradan uzak hem agyr ýyllar geçenden soň Kakajan Berdiýew möhletini dolduryp 1949-njy ýylda dolanyp gelipdi, ýöne şonda-da ýerli organlar tarapyndan häli-şindi çagyrylýardy, soraglar edilýärdi, umuman, onuň çekeleşigi ýetýärdi. Şonda ol öz döwründe haý-haýy dag aşan «TA» guramanyň bolandygyny inkär edipdi. Soňra bolsa, hut özüne we hiç bir günäsi bolmadyk ýoldaşlaryna töhmet atandygyna ökünýärdi. Şeýle ýagdaýyň ýüze çykmagyna nämäniň sebäp bolandygyny aýdanda: «Akyl-huşum başdan uçup, telbelik katdyna ýeten wagtym aýdan zatlarym hakykata bap gelýän zatlar dälidi»[3] diýýärdi.

Ol döwürde, ýagny 1949-njy ýylda Stalin diridi, döwleti onuň sütemkär dikmeleri dolandyryýardy. Ýagdaý şeýle bolansoň K.Berdiýew bir wagtlar özünden sorag edilende özüne garşy ulanylan usullar barada hiç zat aýtmadyr, eger aýdanam bolsa, ol aýdylan zatlar protokola girizilmändir... Derňew işlerini geçirilýän wagtda ony uran bolmaklaram, aç-suwsuz saklan bolmaklaram, akyl-huşuny üýtgedýän däri-dermanlar ulanan bolmaklaram ahmaldy, ýöne ol belli dälidi. Alnyp barylan derňew işiniň ýene bir häsiýetli tarapy bar. Ähli dokumentler rus dilinde alnyp barlypdyr. Berlen birnäçe maglumatlar, düşündirişler bolsa türkmen dilinde beýan edilip, arap elipbiýinde ýazylypdyr. Ol döwürde derňew işlerini alyp

barýanlaryň arasynda türkmen dilini bilýän ýekeje-de adam bolmansoň, ol dokumentler terjime edilende asyl nusgasynyň ähli öwüşginleriniň berlip bolunmajagy düşnükli bolsa gerek. Dokumentleriň hemmesi diýen ýaly maşynkadan geçirilipdir. Diňe alnyp barylýan derňew işine garşy bolan görkezmeler gol bilen ýazylyşy ýaly galdyrylypdyr. Iş bilen tanşylan wagtda diňe maşynkadan geçirilen zatlar okalyp, golýazmalar ol diýen üns berilmändigini anyklamak kyn däl. Sebäbi ol görkezmeler galagop adamyň bulam-bujar erbet poçerkde saralyp giden kagyza galam bilen ýazan zatlarydy. Gözüne agram salyp olary okajak bolan adam boldumyka berin. Dokumentlerden mälim bolşuna görä, Berdiýewler derňew işini alyp barýanlaryň eden umydyny ödemändirler. Onsoň derňew işleri olaryň garşysyna «esasy aýyplaýjyny» çykarmaly boldular. Ol aýyplaýja Şewki Bektöre diýilýärdi, ol säwlik bilen Türkmenistana düşen Türkiýäniň graždanydy. Ol hem «Türkmen Azatlygy» boýunça alnyp barylýan iş esasynda tussag edilen adamlaryň biridi.

[1] Şol ýerde, t 3, sah 397;

[2] Şol ýerde, t 3, sah 214;

[3] Şol ýerde, t 2, sah 64. Taryhy makalalar